

А. Усатий,
*кандидат педагогічних наук,
в. о. доцент кафедри дидактичної лінгвістики
та літературознавства*

Сприймання літературних творів учнями

Слід наголосити, що проблема виховання читача нерозривно пов'язана із психологією, оскільки перш ніж говорити про вміння і навички, необхідні для осмислення художнього твору, потрібно знати, як проходить сам процес його сприймання, чинники, від яких залежить сприймання, фактори, що зумовлюють інтерес учнів. Як зазначає психолог Н. Чепелєва, читання – це складний вид діяльності, який охоплює орієнтування в інформації, сприймання і розуміння змісту тексту, його осмислення та засвоєння, а також намічає шлях подальшого використання прочитаного у повсякденному житті, навчальній, професійній та інших видах діяльності [1, с. 3].

М. Рубакін визначив читання як створення власних думок за допомогою думок інших людей. Крім того, вчитель не може не враховувати характеру і особливостей сприйняття літератури учнями різних вікових груп, з якими йому доводиться працювати. Ось чому широкого розмаху набули психологічні дослідження різних сторін і особливостей сприймання художнього твору учнями, розвитку інтересу до літератури тощо.

Безпосередньо контактуючи з навколишнім світом, людина одержує не лише інформацію про певні властивості та якості тих чи інших об'єктів чи явищ через відчуття їх, а й відомості про самі об'єкти як цілісні утворення. А тому сприймаючи конкретний твір, учні також збагачуються досвідом, розвивають естетичні смаки, естетичні норми свого життя. Важливу роль тут відіграє процес чуттєвого пізнання - сприймання.

Сприймання - це психічний процес відображення людиною предметів і явищ у цілому, а в методиці це цілісне сприймання твору.

У сприйманні предмета як своєрідного синтезу його властивостей відбувається реакція на комплексний подразник, рефлекс на співвідношення між його якостями. У результаті сприймання виникають образи твору, що сприймаються через уявлення.

Процес сприймання відбувається у взаємозв'язку з іншими психічними процесами особистості: мисленням (ми усвідомлюємо об'єкт сприймання), мовою (називаємо його словом), почуттями (виявляємо своє ставлення до нього), волею (свідомим зусиллям організуємо перцептивну діяльність). В конкретному випадку у процесі сприймання особистість учня набуває життєвого досвіду, що відбувається крізь призму сприймання героїв твору, їх вчинків, а це формує їх естетичні погляди на життя.

Спостереження охоплює аналіз, синтез, осмислення та розуміння прочитаного літературного твору. Таким чином, виникаючи як компонент або умова будь-якої конкретної практичної діяльності, сприймання переходить у більш або менш складну діяльність мислення, в систему, де набуває нових специфічних рис. Розвиваючись в іншому напрямі, сприймання дійсності переходить у художню творчість, стає категорією естетичного.

У процесі сприймання аналіз твору набуває більш диференційованого характеру, зумовлюється об'єктивними просторовими, часовими та іншими зв'язками самих явищ.

Щодо художнього сприймання, то тут значної сили набуває аналогія між співвідношенням сприйнятого і його зображенням у тексті, малюнку, живопису, з одного боку, та між мисленням і мовою - з іншого. Як мова, в якій мислення формується, у свою чергу бере участь у його формуванні, так і художнє зображення сприйнятого не лише виражає, а й формує сприймання художника. Водночас воно виховує, а отже, формує сприймання людей, котрі на художніх творах навчаються сприймати світ, виробляють життєвий досвід.

З попереднім життєвим досвідом людини пов'язані її інтереси, настанови, прагнення, почуття, погляди і переконання, які також впливають на сприймання нею предметів і явищ навколишньої дійсності. Відомо, що сприймання твору літератури, малюнка, мелодії, кінокартини в різних людей неоднакове. Трапляються випадки, коли людина сприймає не те, що є реально, існує, а бажане для неї. Отже, сприймання залежить від попереднього досвіду людини. Чим більше вона обізнана з певним об'єктом, тим повнішим, точнішим і змістовнішим є її сприймання цього об'єкта. Залежність сприймання від попереднього досвіду людини, її уподобань є важливою закономірністю, на яку треба зважати в організації навчальної діяльності. У педагогічній практиці вчителю важливо враховувати досвід та знання учня, спрямованість його інтересів, наявність чи відсутність

установок на сприймання, аби забезпечити ґрунтовне засвоєння навчального матеріалу. Наприклад, аналізуючи образ Єльки із роману О. Гончара «Собор», виникає дискусія, в якій з'ясовується, що для одних учнів це тільки позитивний герой, її дії і вчинки виправдані життям, моральними вчинками і поглядами, інші ж знаходять у її поведінці негативні дії.

Таким чином, уже в акті сприймання відображення будь-якого предмета набуває певного узагальнення, предмет певним чином співвідноситься з іншими. Узагальненість є вищим виявом усвідомленого людського сприймання. В акті сприймання втілюється єдність чуттєвих і логічних елементів, взаємозв'язок сенсорної і мисленнєвої діяльності особистості.

У шкільній практиці склалася така класифікація основних типів сприймання та спостереження: синтетичний, аналітичний, аналітико-синтетичний та емоційний.

Учням синтетичного типу властива схильність до узагальненого відображення явищ і до визначення основної суті того, що відбувається. Вони не надають значення деталям і не схильні заглиблюватись у них.

Меншою мірою виявляють схильність до узагальненої характеристики навколишньої дійсності учні аналітичного типу сприймання. Вони намагаються вирізнити й аналізувати насамперед деталі. Для них іноді буває проблемою зрозуміти загальну суть явища.

Учні аналітико-синтетичного типу сприймання однаковою мірою намагаються зрозуміти суть явища і підтвердити його фактами. Вони завжди співвідносять аналіз окремих частин з висновками, встановлення фактів – з їх поясненням. Подібне сприймання найсприятливіше для діяльності.

Трапляються учні, котрі намагаються не так вирізнити сутність явища та його властивостей, як висловити своє ставлення, власні переживання, спричинені цим явищем. Таке сприймання є плутаним, неорганізованим. Воно властиве людям емоційного типу сприймання з підвищеною емоційною збудливістю до різноманітних подразників.

Художня література являє собою особливе образно-емоційне пізнання дійсності і разом з тим це особливий емоційно-естетичний вид спілкування, який здійснюється поза безпосередньою взаємодією письменника і читача.

Вивчення особливостей літературних засобів відображення в залежності від впливу їх на читачів впливає із особливостей літературного образу: перш за все з його типовості, а також вираження його словом.

Письменник через систему образів розкриває ті ідеї, які він

хотів донести до читачів. Читачі сприймають образи, створені письменником, і можуть через ці образи з'ясувати ідейний зміст, виражений автором.

Основними особливостями сприйняття літературного твору виступає його динамічність, розгорнутість у часі і його багатоплановість. Отже, читач, працюючи з художнім твором, повинен пройти дві стадії: піднесеності настрою і художньої насолоди. Підняття настрою і є його безпосереднім сприйняттям образів твору, в результаті яких читач усвідомлює все багатство ідейного змісту твору, типовість його образів і робить висновки про суспільне значення змісту. У низці методичних праць наголошується на необхідності спочатку сприймати літературно-художній твір серцем, а потім уже аналізувати і узагальнювати його зміст.

Умовою художньої насолоди виступають всебічні знання, які входять у сферу самого мистецтва, і висока ступінь розвитку естетичного етапу. А це можливо тільки для тих, хто на мистецтво дивиться не як на приємну трату часу, а як на серйозну справу, яка потребує роздумів, бажань думати, розвивати розум і емоції; та без підготовки, без праці і настирливості у розвитку почуттів мистецтво не стане ним, мистецтвом.

Сприймання художньої літератури – складний інтелектуальний і емоційний процес. Крім загального усвідомлення змісту прочитаного, воно передбачає проникнення читача у внутрішній світ героїв твору, в обставини їхнього життя і діяльності, в їхню поведінку, в сферу своїх стосунків. Водночас сприймання супроводжується власним ставленням до прочитаного. Цей процес визначається не тільки об'єктивними даними конкретного твору (зміст, ідея, система художніх образів, композиція, манера опису і побудови діалогів тощо), а й суб'єктивними, тобто психічним складом, життєвим досвідом, переконаннями, смаками й уподобаннями учнів-читачів.

Психологи провели низку досліджень для з'ясування особливостей сприймання учнями художньої літератури. Серед них можна відзначити дослідження О. Нікіфорової (роль уявлень у сприйманні художнього твору), П. Саприкіна (особливості уявлень учнів у сприйманні описового тексту), Т. Рубцової (сприймання учнями героїчних персонажів), І. Назімова (сприймання сатиричних образів), Д. Ніколенка (сприймання учнями комічного) та ін.

У процесі читання художньої літератури багато важить відтворювальна уява. Учень повинен не тільки усвідомити значення окремих слів, зміст окремих виразів, фраз, описів,

діалогів, частин тексту і всього твору, а й уявити образи, змальовані в художньому творі, побачити, усе те, що показує письменник. Без такого „бачення” образів художнього твору сприймання їх буде чисто вербальним, а отже, й неповноцінним.

Вербальне сприймання художнього твору виникає як наслідок надмірного логізування на уроках літератури, зайвого інтелектуалізму у її викладанні. Зайвий інтелектуалізм обмежує діяльність уяви учнів, заважає емоційно сприймати твір, а отже, не сприяє глибокому розумінню його, бо в поетичних творах багато розуміється тільки почуттям і не може бути пояснене розумом.

Художній твір – продукт уяви письменника, вияв за допомогою художніх образів його думок і почуттів. Чим повніше й точніше читач відтворить образи художнього твору, тим глибше проникне в його зміст і тим сильніше переживає його. Відтворювальна уява в учнів ступенем своєї досконалості може бути найрізноманітнішою. В одних школярів вона достатня, в інших – недостатня, недосконала, ще в інших – зовсім відсутня.

В учнів із добре розвиненою відтворювальною уявою в процесі читання художнього твору відразу без особливих труднощів виникають яскраві уявлення, які відповідають створеним письменником образам. Відтворюючи художні образи і зіставляючи їх зі своїм досвідом, учні легко помічають їх відповідність чи невідповідність дійсності, повноту чи схематичність, художню силу чи слабкість. Якщо художній образ захоплює учнів, вони починають зживатися з ним, зіставляти його з окремими фактами із свого життя, доповнювати або навіть перебудовувати свої попередні уявлення про певні предмети та явища навколишньої дійсності. Такі учні читають художню літературу охоче і з насолодою, не пропускаючи в творі ні описів природи, ні портретів дійових осіб, ні зображення обставин, в яких ці дійові особи перебувають. Вони можуть самостійно характеризувати персонаж твору і виявити своє ставлення до них. Чим більше таких учнів у класі, тим кращих успіхів досягає вчитель літератури у своїй роботі.

В учнів з недостатньою і недосконалою відтворюючою уявою у читанні художнього твору також виникають деякі уявлення, але вони часто бувають неадекватними, тобто більше пов'язаними з життєвим та навчальним досвідом учнів, ніж з текстом самого твору. Такі позаконтекстні уявлення зводяться до принагідних асоціацій із власного життя. Читаючи художній опис, учні з недостатньою і недосконалою уявою відтворюють не ті образи, які подаються в творі, а ті, що за асоціацією подібності спливають у їхній пам'яті.

Учні з нерозвиненою або з недостатньо розвиненою і недосконалою уявою читають художню літературу без особливого захоплення, без естетичної насолоди. Вони слідкують лише за розвитком фабули, пропускаючи (нерідко в буквальному розумінні цього слова) пейзажі, портрети персонажів, їх характеристики тощо. Художня література для таких учнів (і взагалі для таких читачів) – це насамперед література пригод. Значною мірою, очевидно, саме цим і пояснюються односторонні, вузькі, а іноді навіть спотворені читацькі інтереси, захоплення низькопробними книгами, які не мають нічого спільного з художньою літературою.

Відтворювальну уяву в учнів слід розвивати так само, як ми формуємо і розвиваємо в них усі інші вміння і навички. Художня література розвиває розум, виховує почуття учнів. Викладання літератури мусить забезпечувати постійний і гармонійний зв'язок між інтелектуальною і емоційною сферами дітей. Для вчителя однаково важливо і як учні зрозуміли художній образ, і яке ставлення виявляють до нього, і які він викликав у них думки та переживання.

Навчити школярів бути трудівниками думки – обов'язок учителя словесності. «Учень, – відзначав К. Ушинський, – звикаючи до фрази, перестає відповідати на цю фразу почуттям» [2, с. 132]. Тому навіть заучування твору напам'ять не повинно зводитися до зубріння.

Давно були висловлені ці думки, але й тепер ще трапляються випадки, коли в процесі аналізу художнього твору в центрі уваги учнів знаходяться окремі образи, їх схеми, скелети. «Школярі часто навіть не здогадуються, наскільки далекі вони від справжнього знання творів, від необхідного проникнення в ідейно-естетичні ідеали, в духовний світ майстрів слова – вічних супутників людства» [2, с. 119].

Багато повчального для вчителя-словесника містить спадщина відомого педагога Х. Алчевської, яка протягом півстоліття вчила дорослих грамоти й залишила цінні поради з проблем аналізу художнього твору. У своїй книзі «Що читати народу?» вона показала, як треба спрямовувати діяльність учнів на розвиток у них активного ставлення до прочитаного [3].

Самостійна робота на уроці – тільки елемент у загальній його структурі. В усякому разі вона повинна мати певну мету, включати в себе достатній інструктаж, перевірку ходу виконання, перевірку її результатів і її оцінку (не обов'язково за бальною системою). Це найзагальніша схема. Вона може видозмінюватися залежно від навчального предмета і конкретного завдання. Якщо йдеться, скажімо, про художній

текст, то, незалежно від того, де його читають учні, на уроці чи вдома, інструктаж до нього має бути мінімальний, з невеликою кількістю або, ще краще, без усяких додаткових завдань. Додаткові завдання перешкоджають сприймати художній твір і співпереживати з його героями.

У психологічних і педагогічних дослідженнях розрізняються терміни: навчання і учіння. Навчання – це вся система педагогічних заходів, організованих учителем, спрямована на озброєння учнів знаннями, вміннями й навичками, на розвиток їх пізнавальних і творчих здібностей. Учіння – це пізнавальна діяльність самого учня, його самостійні розумові зусилля, свідомо спрямовані на здобуття знань, умінь і навичок. Навчання й учіння – форми, в яких відбувається процес пізнання. Учитель керує цим процесом, спрямовує його; та праця його дає добрі наслідки тільки тоді, коли він викликає в учня бажання вчитися, більше знати, коли навчання (діяльність учителя) йде разом з учінням (активною діяльністю учня), коли зусилля вчителя збуджують і стимулюють пошуки школяра. Смысл навчання саме й полягає в тому, щоб викликати в учня бажання вчитися, навчати його здобувати знання самостійно, щоб привести в активний стан його пізнавальні сили. Терміни «навчання» й «учіння» відображають складність педагогічного процесу, де взаємодіють дві сили – учитель і учень. Вчителеві важливо знати, в чому сутність пізнання, що саме відображається в свідомості учня, які закономірності процесу пізнання.

Перший етапом розвитку уваги до читання почався з часу виникнення писемності. Тоді завдання полягало в тому, щоб навчити учнів самому процесу читання і розуміння прочитаного. Малося на увазі осмислення змісту як інформації про явища чи події. Відповідно до сучасних уявлень таке розуміння передбачало сприйняття змістовно-фактуальної інформації – ЗФІ (за термінологією Гальперіна).

З часом з'явилися перші методичні ідеї щодо організації читання і забезпечення свідомого розуміння прочитаного. Фактично це були перші кроки науки, яка згодом дістала назву методики літератури.

Першопричиною її виникнення було поширення братських шкіл, поява першого українського університету – Києво-Могилянської Академії, а відтак – потреба у педагогічно ефективному керівництві процесом вивчення літератури.

Біля витоків цієї науки стояли такі відомі постаті, як Ф. Прокопович, Г. Сковорода, І Вишенський, а також пізніше – Х. Алчевська, І. Котляревський, Т. Шевченко, Марко Вовчок,

І. Франко, Леся Українка і ряд інших видатних письменників і діячів культури України.

Так розпочався другий етап в історії розвитку читання: потреба в освічених людях привела до виникнення науки про керівництво читанням і засвоєнням літератури.

Становленням методики літератури як педагогічної науки в Україні пов'язане з іменами О. Дорошкевича, О. Білецького, П. Волинського, Т. Бугайко, Ф. Бугайка.

Посилений пошук шляхів та засобів літературного розвитку учнів розпочинається в середині ХХ століття (Г. Гранін, Г. Костюк, В. Сухомлинський).

На III етапі становлення читання стало масовим, доступним для всіх. На цей час було сформовано знання про сутність літератури як предмета, що вивчається в школі. Розуміння буквального змісту прочитаного тепер уже було недосить. Потреби духовного розвитку особистості вимагали формування її здатності проникати в особливий, естетичний світ твору, а для цього потрібні були навички і вміння, без яких глибинна суть твору залишається недосяжною, тому настільки важливою є проблема формування читацьких умінь. Вона тісно пов'язана з розвитком літературного сприймання (Л. Виготський, Л. Жабицька, Н. Молдавська, І. Синиця, Е. Соломка, Г. Гальперін, Н. Чепелева та ряд інших). В їхніх роботах розкрито сучасне розуміння проблеми читання, суть якого полягає в тому, що для повноцінного осягнення тексту недостатньо розуміти лише його зовнішній зміст – необхідно забезпечити емоційно-естетичне сприймання, усвідомлення, узагальнення образного смислу. Цим зумовлена складність і важливість проблеми формування читацьких умінь, неможливість їх однозначного вирішення.

Використана література:

1. Чепелева Н. Технології читання / Н. Чепелева. – К.: Главник, 2004. – 96 с.

2. Пультер С. О. Взаємозв'язок у викладанні української і російської літератури : посіб. для вчителів / С. О. Пультер. – К. : Рад. школа, 1982. – 88 с.

3. Алчевская Х. Д. Что читать народу? / Х. Д. Алчевская. – [2-е изд.]. – СПб., 1884. – Т. 1. – 328 с.